

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ РЕЛІГІЙНОЇ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена виявленню впливу релігійної свідомості на формування соціальної раціональності сучасного типу. З'ясовується зміст понять «раціональність», «раціоналізація», «модернізація». Вивчаються ознаки раціоналізації, аналізується вплив релігійної раціоналізації на переорієнтацію соціальної поведінки людини.

Проблема раціоналізації соціального, культурного, політичного життя не є новою для європейської цивілізації, для якої раціональність – це іманентна підстава розвитку та існування. Однак під час рефлексії історичних і соціальних перетворень трапляються ситуації, коли складно відокремити раціональний фактор від нераціонального, ірраціонального, усвідомити, який з них більше впливає на тенденції історичної динаміки соціумів. Хоч постсучасні теоретики «наповнюють» раціональність досить широким змістом, включаючи навіть тілесну складову (габітуальна раціональність), проблема залишається актуальною: якою мірою нераціональне, ірраціональне трансформує раціональне, якою мірою нераціональне раціоналізується? Вочевидь, найяскравішим прикладом «поєднання непоєданого», яке мало місце в європейській культурі та сприяло її розвитку, є релігійна раціоналізація.

Протягом тривалого часу реальний процес раціоналізації суспільних відносин був «розчинений» в інших соціокультурних процесах і майже не розглядався як самостійний соціокультурний феномен. Автономного статусу ця проблема набула наприкінці ХІХ ст. у працях М. Вебера. Серед продовжувачів теми раціоналізації соціальних відносин слід назвати К. Поппера, М. Фуко, Ю. Габермаса, І. Валлерстайна, П. Штомпки, Г. Беме, Ф. Фукуями та ін. Процес модернізації і раціоналізації взагалі та релігійної зокрема знаходиться у фокусі розгляду сучасних науковців: О. Білокобильського, Н. Бусової, О. Соболь, В. Федотової, М. Михальченка, Я. Паська, І. Фарман, Т. Ящук.

Метою даної статті є з'ясування впливу раціоналізації взагалі та релігійної раціоналізації зокрема на становлення соціальної раціональності. Під соціальною раціональністю будемо розуміти тип раціональності, що характеризує зміст і спрямованість соціальних відносин у єдності кількісних і якісних вимірів і може розглядатися як норматив, основа гармонії і доцільності людської діяльності.

Процес раціоналізації завжди був притаманний соціальній історії людства, але справжній його стрибок, поява нової якості та інтенсивності пов'язані з епохою Нового часу і зародженням буржуазних відносин. Карколомні зміни у всіх галузях життя породили в європейських інтелектуалів ХVІІ – ХVІІІ століть відчуття того, що сучасна епоха принципово відрізняється від минулої, що на зміну середньовічній приходять: принципово нова картина світу, нова організація виробництва, новий соціальний порядок, нова влада. Однією з перших спроб концептуалізувати неявні інтуїції та відчуття переходу до нового ритму життя стала поява у просвітителів концепту сучасності – «модерну».

У цей період бурхливими темпами йде процес соціальної раціоналізації, але її незакінченість надає нам можливість виокремити перехідний стан суспільств, що модернізуються. У деяких публікаціях такі соціальні організми називаються «передмодерними». Передмодерні соціуми є частково модернізовані суспільства, тобто такі, у яких «здійснена модернізація окремих сфер (наприклад, технологічна модернізація в галузі вироб-

ництва), подолана економічна відсталість, становість, але соціальні стосунки розвиваються переважно на підставі традиціоналістських цінностей, звичаїв, релігійних норм» [1, с. 58].

Саме у процесі раціоналізації західна культура розпалась на автономні ціннісні сфери: релігія, наука, право, мораль, економіка, політика, мистецтво. Кожна з цих сфер має відтепер свою внутрішню логіку, свої критерії оцінки, які не зводяться одна до одної. Розглянемо характерні особливості процесу раціоналізації, ґрунтуючись на творчій спадщині М. Вебера. «Для того, – пише Ю. Габермас, – щоб надати визначення формі капіталістичної економічної діяльності, процедурам буржуазного приватного права і владі бюрократії, Макс Вебер ввів поняття “раціональність”. Під раціоналізацією, перш за все, мається на увазі розширення суспільних сфер, що підкорені стандартам раціонального рішення. Цьому відповідає індустріалізація суспільної праці, наслідком якої є проникнення стандартів інструментальної діяльності також в інші сфери життя (урбанізація способу життя, технізація транспорту і засобів комунікації)» [2, с. 50]. Н.А. Бусова звертає увагу на те, що веберівські поняття «раціональність» і «раціоналізація» не є тотожними. Під раціональністю М. Вебер розуміє більш теоретичне оволодіння реальністю шляхом все більш точних абстрактних понять, у той час як раціоналізація – це методичне досягнення певної практичної мети шляхом все більш точного обчислення адекватних для цього засобів. Це абсолютно різні речі, незважаючи на те, що, врешті-решт, вони пов'язані одна з одною. «Найчастіше Вебер використовує поняття раціональності в значенні чистої калькульованості, обчислюваності для визначення того, що робить можливим розрахунок дій і засобів, які необхідні для досягнення певної мети» [3, с. 20]. Але соціальний процес раціоналізації має не лише кількісний вимір. «Сучасному суспільству присутня раціоналізація всієї системи суспільних відносин. Воно засноване на самоцінності окремого індивіда, котра зростає і розвивається на універсальних цінностях прагматизму, раціоналізму, свободи вибору, власності, діалогу культур. Особистість відповідає за себе, оскільки її поведінка визначається її власними інтересами. Вільні індивіди складають громадянське суспільство, перед яким відповідальні раціонально організована бюрократія та уряд» [1, с. 58].

Отже, сутність процесу соціальної раціоналізації полягає не лише у калькульованості, хоч це також є її важливим моментом, але у вивільненні інтересів окремого індивіда із загальних інтересів соціальної групи. Зростання свободи і відповідальності стають центральними ознаками раціоналізації. На думку Вебера, диференціація ціннісних сфер є ключем до пояснення того раціоналізму, який характеризує сучасне західне суспільство.

Може виникнути помилкове враження, що процес раціоналізації розглядається М. Вебером як невід'ємний атрибут диференційованих ціннісних сфер, і водночас процес диференціації останніх сам тлумачиться як наслідок процесу раціоналізації. Інакше кажучи, виникає питання про взаємообумовленість двох паралельних соціальних процесів – раціоналізації та модерністської інституціоналізації. Поява буржуазних соціальних інститутів (бюрократична держава, ринок, право тощо) обумовлюють «стрибок» у процесі раціоналізації та навпаки – без останнього проблемно було б говорити про соціальні інститути епохи модерну. Вихід із логічного кола М. Вебер вбачає у пошуках джерел виокремлення названих вище ціннісних сфер у раціоналізації, що відбувалася раніше, в античності й Середніх віках, тобто в межах релігійного й міфологічного світогляду.

Словосполучення «релігійна раціоналізація», яким оперує М. Вебер, виглядає дещо парадоксальним, оскільки саме релігія найчастіше виступає антиподом раціональності та науки як найбільш автентичної її форми. Існує, наприклад, «раціоналізація» містичного споглядання, тобто такого відношення до життя, яке з інших точок зору є специфічно ірраціональним; але існує також раціоналізація господарства, техніки, наукового дослідження, виховання, війни, права і управління. Як зазначає з цього приводу Ю. Габермас, раціоналізацію релігійних світоглядів М. Вебер вимірює, по-перше, викоріненням магічного мислення («розчаклування світу») та, по-друге, систематичною організацією самого світогляду.

М. Вебер описував сутність проектів Просвітництва і модерну як «розчаклування» суспільних відносин. «Розчаклування» розумілося ним не лише як звільнення суспільства від панування магії та забобонів. «Розчаклування», за Вебером, – це зростання довіри до розуму, науки, раціональної процедури у всіх проявах суспільного життя, яке є провідною тенденцією і внутрішнім сенсом всієї епохи модерну. Зростання інтелектуалізації й раціоналізації зовсім не означають зростання загального знання про умови життя. Але вони означають дещо інше: знання або віру в те, що людина завжди може це пізнати, як тільки вона того забажає; що взагалі немає таємничих непередбачених сил, що втручаються в її життя; що вона може шляхом раціонального розрахунку опанувати всіма речами. Відтепер не доводиться, як дикунам, для яких ці сили існували, вдаватися до магії, щоб приборкати чи умилювати духів: це стає справою розрахунків і техніки.

Завдяки релігійній раціоналізації відбувається перехід від ранніх релігійних форм до «релігій спасіння» і далі – до розвинутих метафізичних систем, до створення цілісної картини світу. Саме релігійна раціоналізація шляхом корекції етичних імперативів сприяла докорінній переорієнтації соціальної поведінки індивідів.

Аналізуючи соціальну дію, М. Вебер виокремлював чотири найбільш поширених її різновиди: 1) афективну дію, яка обумовлена емоційним станом індивіда, безсвідомими поштовхами, афектами; 2) традиційну дію, яка визначається звичаями, традиціями, звичним для людини порядком повсякденності; 3) ціннісно-раціональну дію, яка орієнтована на слідування певній абсолютній цінності, незалежно від результатів, до яких може привести така поведінка; 4) раціонально доцільну дію, тобто соціальну дію, раціонально орієнтовану на досягнення певної мети [4, с. 628].

Раціоналізація передбачає перехід від афективної і традиційної дії, що переважали в докапіталістичних суспільствах, до раціональних типів, зокрема до раціонально доцільного, який, на думку М. Вебера, визначає специфічний для Західної цивілізації тип соціальної раціональності.

Вебер послідовно протиставляє традиційну і раціонально доцільну дію. Традиційний тип соціальної дії характеризується імунітетом по відношенню до раціональної критики; це пов'язується тісним зв'язком традиції із сакральною сферою. Традиційна дія є не просто автоматичним слідуванням давно встановленій практиці. Вона має деонтологічні ознаки: традиція освячує, легітимізує певний алгоритм поведінки.

Слід враховувати, що М. Вебер розрізняє формальну раціональність і сутнісну раціональність. Формальна економічна раціональність визначається мірою технічно можливого для господарства і дійсно застосованого розрахунку. Формальна раціональність демонструє максимальний ступінь формальної обчислюваності, у той час як сутнісна раціональність описується ступенем, в якому забезпечення певної групи людей життєвими благами досягається завдяки економічно орієнтованій соціальній дії, що враховує в минулому, теперішньому або в майбутньому ціннісні постулати незалежно від природи цих цінностей. А вони можуть бути різноманітними. Вебер постійно підкреслює, що ціннісна раціональність завжди ірраціональна.

На відміну від традиційного і ціннісно-раціонального типів раціонально доцільна поведінка орієнтована на мету, засоби та побічні результати дій людини. Раціонально доцільно діє той індивід, хто раціонально розглядає відношення засобів до мети, відношення різних можливих цілей одна до одної, тобто діє не під впливом емоцій чи традицій. Раціональна доцільність є орієнтацією, насамперед, на ефективність, вона полягає в оцінці альтернативних варіантів і виборів засобів, виходячи з критерію ефективності досягнення мети. При цьому кінцева мета не оцінюється, а приймається як належне, як даність. Не випадково раціональна доцільність була пізніше охарактеризована М. Хоркхаймером як «інструментальний розум», а Ю. Габермасом – як «стратегічний розум».

М. Вебер не приховує генетичного зв'язку раціонально доцільної дії з тим типом поведінки, на який орієнтувалася буржуазна політична економія з притаманною їй тенденцією розглядати цей тип як «природний» і такий, що єдиний відповідає сутності людини. У своїй відомій праці «Протестантська етика і дух капіталізму» М. Вебер аналізує

роль Реформації у процесі становлення буржуазного суспільства та його специфічної професійної етики. Основна теза полягає в тому, що внаслідок релігійної раціоналізації в надрах протестантизму відбулися зсуви в економічній поведінці людини, які сприяли появі «духу сучасного капіталізму».

Вебер визнає, що елементи капіталізму існували й раніше у Китаї, Індії, Вавилоні, тому його аж ніяк не можна розглядати як продукт виключно новоевропейської культури. Саме по собі прагнення до збагачення як мотив господарської поведінки ще не означає переходу від традиційного до раціонально доцільного типу соціальної дії. Більш того, таке прагнення наживи найчастіше поєднується саме з вірністю традиції. І занепад традиції разом з проникненням підприємництва до внутрішньої сфери соціальних зв'язків ще не мали своїм наслідком етичне визнання цих новацій. Таким був зміст етичних вчень і практичних поглядів пересічної людини попередніх епох. Вебер підкреслює, що «тут раціональне використання капіталу шляхом спрямування його у виробництво та раціональна капіталістична організація праці ще не стали головними орієнтирами господарської діяльності. Якраз таке ставлення до придбання і було однією з найсильніших внутрішніх перепон, котрі стали на шляху пристосування людини до передумов упорядкованого буржуазно-капіталістичного господарства» [5, с. 54].

Традиційні настанови господарської поведінки не зникли й в епоху модерну, але тут вони перетворилися на щось другорядне, на таке, що виходить за межі соціальних норм. Зокрема, Вебер наводить приклад німецьких робітниць, які були виховані у традиційному дусі та важко адаптувалися до нових умов: «Майже повсюди підприємці, що наймають на роботу дівчат, особливо дівчат-німкеней, скаржаться на абсолютну відсутність в останніх здатності і бажання відмовитись від засвоєних ними раніше звичних методів праці на користь інших, більш практичних, пристосуватись до нових форм організації праці, вчитися чому-небудь, зосереджувати свої думки на чомусь чи взагалі мислити. Намагання роз'яснити їм, як можна зробити працю легшою і, головне, вигіднішою, наштовхуються на повне нерозуміння, а підвищення розцінок нічого не дає, розбиваючись об силу звичок». І далі: «Зовсім по-іншому виглядають справи... там, де робітниці отримали специфічно релігійне виховання, зокрема, де вони вийшли з пієтистських кіл. Часто можна чути... що якраз ця категорія робітниць найбільш підходяща для навчання новим методам праці. Такі якості, як здатність зосереджувати увагу і, найголовніше, відчуття “обов'язку по відношенню до праці” тут особливо часто поєднуються із строгою хазяйновитістю, умінням рахувати розмір заробітку, а також із тверезим самоконтролем і поміркованістю, що неймовірно підвищує продуктивність праці. Саме тут найсприятливіший ґрунт для того ставлення до праці як самоцілі, як “покликання”, яке необхідне капіталізові, і найсприятливіші шанси завдяки релігійному вихованню подолати рутину традиціоналізму» [5, с. 57-58].

Релігійна раціоналізація, яка поширилася згодом на інші види раціоналізації, у її протестантській версії призвела до формування особливого етосу. Вебер формулює різницю між традиційною і раціонально доцільною поведінкою наступним чином: пересічний середньовічний католик-мирянин жив, з етичного погляду, певною мірою сьогоднішнім. У його світосприйнятті досить чітко розподілявся світ земний, реальний, повсякденний, профанний – з одного боку, та світ небесний, трансцендентний, потойбічний, священний – з іншого. При цьому земне життя усвідомлювалося як плинне і тимчасове явище, свого роду «чернетка», підготовка для переходу в інший світ. Головне, що вимагалось від людини для гарантії її спасіння, – добросовісно дотримуватися традицій, не грішити та час від часу робити «добрі справи». Проте останні не були пов'язаними одна з одною, вони не утворювали послідовної низки окремих вчинків, об'єднаних у раціональну систему життєвої поведінки. Католик робив їх або для спокутування своїх попередніх гріхів, або під впливом міркувань про спасіння душі. Кожен окремих поганим або добрим вчином ставився людині в заслугу чи засуджувався, впливаючи і на її земне існування, і на вічне життя.

«Розчаклування світу, – пояснює М. Вебер, – тобто виключення магії як способу спасіння душі у католицькій релігії не було проведене з такою ж послідовністю, яку ми спостерігаємо у пуританській, а до неї лише в юдейській релігії. Католикам надавалась можливість здобути благодать завдяки таїнствам їхньої церкви, подолавши тим самим недосконалість людської природи: священник був магом, що творив чудо перевтілення, в його руках була “влада ключів”. До нього міг звернутись віруючий, сповнений розкавання і готовності до спокути; священник дарував умиротворення, надію на спасіння і впевненість у прощенні, знімаючи ту неймовірну напруженість, яка була неминучою, позбавленою будь-яких послаблень, долею кальвініста. Останньому була невідома така милосердна людська втіха і він не міг, подібно до католика чи навіть лютеранина, сподіватися на те, що хвилини слабкості і легковажності будуть врівноважені наступним зосередженням доброї волі» [5, с. 131-132].

Протестантизм певною мірою та у свій спосіб мінімізував цю «розірваність земної основи»: земний, реальний світ проголошувався таким же самим священним, як і світ небесний. Релігійна раціоналізація призвела до того, що служити Богові можна було не тільки (і не стільки) молитвами і обрядами, а й старанним виконанням своїх професійних обов'язків. Отже, відбувся перехід від епізодичних «добрих справ» до методичної, щоденної, системної святості. Життя протестанта було строго зорієнтоване на потойбічне блаженство, але саме завдяки цьому його повсякденне існування, навпаки, було строго раціоналізованим. Воно підпорядковувалось єдиній меті – примножити славу Божу на землі. «Лише проникнуте постійною рефлексією життя вважалось засобом подолання status naturae (природного стану), Декартове “cogito, ergo sum” було сприйнято сучасними йому пуританами якраз у такому етичному перетлумаченні. Ця раціоналізація, з одного боку, надавала реформаторському благочестю специфічно аскетичних рис; з іншого – виступала основою як внутрішньої спорідненості між реформаторством і католицизмом, так і специфічної протилежності між ними» [5, с. 132-133].

З такої настанови випливає концепт «покликання» (Beruf), який описує уявлення про поставлене Богом перед людиною завдання. «Професія як покликання – це те, що людина повинна приймати як Господнє веління, те, чому вона мусить “покоритися”; таке розуміння є домінуючим у лютеранському вченні, хоча тут присутня й інша думка, згідно з якою професійна діяльність виступає як головне завдання, поставлене Богом перед людиною» [5, с. 74].

М. Вебер визнає, що незважаючи на внутрішню спорідненість поглядів Лютера з «духом капіталізму», поняття професійного покликання у лютеранстві залишається традиціоналістським. Творці Реформації не ставили собі за мету перетворити традиційну поведінку на раціонально доцільну. Це сталося поза їхнім бажанням. Якщо власна професійна діяльність є велінням Бога, то виконуючи професійні обов'язки належним чином, протестант славить Бога своєю працею.

На відміну від традиційної господарської етики, раціоналізована економічна поведінка протестанта орієнтує його на підвищення продуктивності своєї праці, на якість виробленого ним продукту, на самореалізацію в роботі. Раціонально доцільна настанова не дозволяє робітникові кинути своє заняття – він працює не задля задоволення власних матеріальних потреб, а задля вищої трансцендентної мети. Побічним наслідком надмірної раціоналізації соціальної поведінки в протестантизмі стало негативне ставлення до чуттєво-емоційних проявів культури, оскільки останні не мали особливої користі для спасіння і могли лише поширювати сентиментальні ілюзії та марновірства, що пов'язане із «обожненням рукотворного». Звісно, релігійна раціоналізація була лише початком всезагального процесу раціоналізації суспільних відносин. Після Реформації цей процес продовжував розгортатися вже на власній основі. Його успіхові значною мірою сприяли наукова та філософська революція Нового часу. Саме внаслідок раціоналізації прагматичні, утилітарні, навіть меркантильні мотиви все більше заміщували собою релігійно-етичні, ціннісні міркування.

Резюмуючи сказане, можна зробити декілька висновків. По-перше, початок процесу раціоналізації суспільних відносин відбувався у царині релігійного світогляду, оскільки він був пануючим на той час. Як це не дивно, але релігійна свідомість як найбільш ірраціональна за змістом сама стала фактором, який зумовив подальшу модернізацію. «Життя можна “раціоналізувати”, – вважав М. Вебер, – з досить різних точок зору і в найрізноманітніших напрямках (цю просту істину, про яку часто забувають, слід було б поставити на чільне місце у будь-якому дослідженні проблеми “раціоналізму”» [5, с. 68-69]. Тому проблема кореляції раціонального та ірраціонального чинників, яка є предметом постійних дискусій саме у сфері релігії та релігійної раціоналізації зокрема, демонструє свій найтісніший зв'язок.

По-друге, зв'язки та форми релігійної раціоналізації поступово втілюються у сферу соціальної раціональності, в типі соціальної дії. Враховуючи той факт, що соціальна раціональність проявляє себе на трьох рівнях, одним з яких є рівень індивідуального, саме релігійна раціоналізація шляхом корекції етичних імперативів сприяла докорінній переорієнтації соціальної поведінки індивідів.

По-третє, постнекласичне суспільство, попри актуальні маніпулятивні технології управління суспільством, роль аксіологічних чинників у формуванні підвалин сучасного соціуму, відмову від єдиної ідеології та відчутний релігійний ренесанс, не позбавлено процесів раціоналізації, які набувають іншого забарвлення. Акценти у раціоналізації сьогодні зміщуються з рівня загальних суспільних процесів на рівень індивідуальної поведінки особистості, що проявляється не лише у вдосконаленні раціонально доцільної соціальної дії, а у наданні пріоритетові ціннісно-раціональній дії, у вивільненні інтересів окремого індивіда із загальних інтересів соціальної групи, в зростанні свободи вибору та відповідальності за свої вчинки, в диференціації ціннісних сфер суспільства, в спілкуванні в «режимі» діалогу культур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лазарев Ф.В. Разум в новом столетии: глобальная переориентация / Ф.В. Лазарев, В.И. Тарасов. – Симферополь : СОНАТ, 2000. – 88 с.
2. Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология» / Юрген Хабермас ; [пер. с нем. М.Л. Харькова]. – М. : Праксис, 2007. – 208 с.
3. Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право / Бусова Н.А. – Харьков : Прометей-Прес, 2004. – 352 с.
4. Вебер М. Основные социологические понятия / Макс Вебер ; [пер. с нем. и общ. ред. Ю.Н. Давыдова, пред. П.П. Гайденко] // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – 868 с.
5. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер. – К. : Основи, 1994. – 261 с.
6. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер ; [пер. з нім., післямова та коментарі Олександра Погорілого]. – Київ : Основи, 1998. – 534 с.

В.И. Додонова

Роль и значение феномена религиозной рационализации в формировании социальной рациональности

Статья посвящена выявлению влияния религиозного сознания на формирование социальной рациональности современного типа. Выясняется содержание понятий «рациональность», «рационализация», «модернизация». Исследуются признаки рационализации, анализируется влияние религиозной рационализации на переориентацию социального поведения человека.

V.I. Dodonova

Role and Value of the Phenomenon of Religious Rationalization in Forming of Social Rationality

The article is devoted to the exposure of influence of religious consciousness on forming of social rationality of modern type. Concept content of notions rationality, rationalization, and modernization are defined. The signs of rationalization are explored; influence of religious rationalization on refocusing of social behaviour of a man is analyzed.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2011.